

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДЕФІНІЦІЇ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ
ТА МОВНОЇ КАРТИН СВІТУ**

У статті розглядаються питання визначення, співвідношення концептуальної та мовної картин світу. Висвітлюється проблема класифікації картин світу, наводяться характеристики, що ґрунтуються на різних основах: з точки зору суб'єкта класифікації, об'єкта на синхронному рівні, процес історичного формування картини світу людини. Розглядаються також питання диференціації термінів.

Ключові слова: мовна картина світу, концептуальна картина світу, концепт.

The article deals with the problems of determination and correlation between the conceptual and lingual picture of the world. The problem of classification of the picture of the world is studied and the characteristics, based on different fonds, are given: from the point of view of the subject of classification, from the point of view of the object on the synchronous level, the process of the historical formation of the people's picture of the world. The problems of the term's differentiation are also considered in this article.

Keywords: lingual picture of the world, conceptual picture of the world, concept.

Феномен, названий картиною світу (КС), існує стільки, скільки існує людина, але термін був запропонований у кінці ХІХ – на початку ХХ століття в рамках фізики, першим почав вживати цей термін Г. Герц стосовно фізичної КС [14:12]. У філософію та логіку термін було введено Л. Вітгенштейном, а в антропологію, семіотику й лінгвістику – Л. Вайсгербером [13:40]. Картина світу як “система інтуїтивних уявлень про реальність” [15:175] являє собою символічні моделі зовнішнього світу, у яких символи інтегрують чуттєві й абстрактні компоненти людського мислення, сукупність суджень про властивості й способи існування об'єктів позамовної дійсності [5:111].

Картина світу – концептуальне утворення, її одиницями виступають концепти. Концепт – “термін, що слугує поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, яка відбиває знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови світу (*lingua mentalis*), всієї карти-

ни світу, відбитої в людській психіці“[9:90]. Концептуальна картина світу (ККС) являє собою глобальну, цілісну систему інформації, яка безперервно конструюється. Але через неможливість дослідження поза мовою концептуальної картини світу, представлені в мисленневих процесах, ментальних структурах свідомості доводиться мати справу з відбитком ККС у мові, тією її частиною, що опосередкована мовою, тобто мовною картиною світу (МКС) [6:4].

МКС – це інформація, розсіяна по всьому концептуальному каркасу й пов’язана з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання в цьому процесі мовними значеннями та їх асоціативними полями, що збагачує мовними формами й змістом концептуальну систему, якою користуються як знанням про світ носії певної мови [19:177].

Складним і суперечливим є питання про співвідношення ККС і МКС. Вчені висловлюють абсолютно різні погляди на це питання: від “основний зміст МКС повністю включає весь зміст ККС; за межами ККС залишаються периферійні ділянки, що виступають носіями додаткової інформації про світ; інформація ККС і тієї частини МКС, що співпадає з ККС, є інваріантною, незалежною від того, якою мовою вона виражається; інформація периферійних ділянок МКС, тобто тих ділянок, що залишаються за межами ККС, варіює від мови до мови” [2:109-110] до “ККС ширша й багатша, ніж МКС, оскільки в її творенні беруть участь різні типи мислення, в тому числі й невербальні” [17:6; 10:145] і “частина ККС, опосередкована мовою, відома як МКС. Фрагменти ККС... представлені в мовній семантиці не повністю. Семантика знаків мови містить лише мінімум інформації, необхідний для успішної референції, вказування на відповідний фрагмент ККС. Тим не менш ця інформація для певного фрагмента ККС найбільш вагомий” [6:4-5].

Лінгвісти ставили питання, чи МКС одна, чи їх кілька, МКС змінюють одна одну в процесі розвитку людства чи у кожного народу, у кожного індивіда є своя МКС та ін. Вчені дійшли згоди в питанні змінності МКС: це статично-динамічне утворення, якому притаманні одночасно тенденції змінюватись і прагнути сталості [13:47; 14:48]. Але досі немає цілісної характеристики, класи-

фікації МКС, яка б враховувала всі запропоновані характеристики, що ґрунтуються на різних основах.

Найбільш відомим є поділ МКС на наукову й донаукову [18:3]. Донаукова МКС вибудовувалась на основі повсякденного досвіду зіткнення з реальним світом, це сукупність примітивних вражень і думок про довкілля, що формують світогляд людини. Під науковою МКС розуміють систему відбитих у мові знань та досягнень науки, наукова МКС у свою чергу поділяється на фізичну, хімічну, біологічну, географічну та інші МКС, кожній з яких притаманна своя система узагальнених уявлень про світ. Цей поділ пов'язаний з хронологією, межею формально вважається період появи й розвитку науки, а до того існувала донаукова КС, на що вказує і семантика терміна: донауковий – той, що був до науки. Отже, на сучасному етапі розвитку людства носіїв донаукової КС бути не може.

Окрім цих, виділяють ще такі різновиди МКС, як міфологічна, релігійна, філософська, повсякденно-побутова, художня [14:40; 7:21]. Міфологічна МКС була притаманна архаїчній людині, яку характеризувала наявність міфологічного світогляду, його носії ототожнюють одні об'єкти дійсності з іншими й пояснюють це наявністю символів. З появою перших релігій у людини почав формуватись інший тип світогляду, в основі якого лежить розрізнення сакрального й профанного. Він відбився в релігійній МКС. Філософська МКС ґрунтується на системі абстрактних пояснень існування світу й людини, що спираються на акти рефлексії. Ці КС представляють послідовний розвиток людства, шлях ускладнення свідомості.

Повсякденно-побутова КС виникає внаслідок осмислення людиною побутових реалій, з якими вона щодня зустрічається; носієм повсякденно-побутової КС може бути й сучасна людина за умови відсутності у неї належної освіти й формування світогляду лише на основі осмислення повсякденних об'єктів. Але останнім часом досягнення науки увійшли в побут і постійно оточують людину, тож не можна провести чітку межу між науковою і повсякденно-побутовою МКС, оскільки є концепти, що входять одночасно до складу обох, хоча все ж повсякденно-побутове розуміння наукових і технічних об'єктів поверхове, воно значно відрізняється від ґрунтового наукового пояснення.

Близькою до повсякденно-побутової є наївна МКС, її вважають протилежною науковій КС. Наївна КС ширша за повсякденно-побутову, оскільки може охоплювати не лише результати осмислення буденних реалій життя, а й елементи міфологічного світогляду, релігійного (за умови відсутності наукового обґрунтування). Отже, наївна КС більш подібна до донаукової, але ототожнювати їх теж не можна: донаукова КС стосується людського мислення періоду до появи й розвитку наук, а носії наївної КС трапляються й зараз.

Оскільки мова виникла одночасно з появою того чи іншого народу, пройшла разом з ним весь шлях його розвитку, то в МКС закріпились відбитки усіх КС. Ми зараз говоримо, що сонце встає і сідає, дощі йдуть, хоча кожна людина знає, що Земля обертається навколо Сонця, але ніхто не задумується, що в мові закріплена інформація наївної КС, яка суперечить науковим знанням [8:6]. Приклад Л. В. Щерби також підтверджує неадекватність наївної й наукової МКС: “Пряма (лінія) визначається в геометрії як “найкоротша відстань між двома точками”. Але в літературній мові це, видно, не так. Прямою ми називаємо в побуті “лінію, яка не відхиляється ні вправо, ні вліво (а також ні доверху, ні донизу)” [Цит. за 8:5]. Саме те, що у мові відбилися уявлення наївної КС, дало Ю. Д. Апресяну можливість вважати мовну КС наивною [1:349].

Художня КС ґрунтується на системі образів, це інтегративне утворення, що може поєднувати в собі елементи всіх інших КС залежно від світогляду митця, кожен з яких може створити свою власну, неповторювану систему образів, а отже, і художню КС. Тоді постає питання існування не однієї, а безлічі художніх КС. На це звернула увагу В. І. Постовалова, яка зазначила, що “в мистецтві швидше можна говорити не про картину світу, а про картини світу, питання про синтез яких з метою отримання єдиного світорозуміння позбавлене сенсу” [14:17]. І дійсно, мистецтво, що має суб’єктивну природу, представляє не тільки і не стільки образи зовнішнього світу, скільки картини світу авторів. Але повністю заперечувати існування загальної художньої КС, що інтегрує на засадах узагальнення художні КС окремих митців, безпідставно, оскільки відбувається розуміння творів мистецтва. “Без подіб-

ної загальної КС в поезії, живопису, музиці, архітектурі неможливою була б комунікація автора з адресатом, а також спілкування читачів через текст” [16:18-19]. Іноді в межах художньої МКС виділяють ще поетичну [11; 12], хоча вона якісно не відрізняється, а має лише деякі особливості як певний рід літератури.

Наведена класифікація досить строката, за основу тут беруться предмети зображення, в одному випадку, і процес історичного формування світогляду людини – в іншому. З точки зору діахронії, можна було б виділити донаукову й наукову МКС, якщо деталізувати цей поділ, то в хронологічній послідовності йдуть міфологічна, релігійна, філософська, наукова МКС. Вони виникали в такому порядку, але поява наступної КС не спричиняла повного зникнення попередньої, залишки, наприклад, міфологічної КС, відбиті в мові, зберігаються й досі. На синхронному сучасному рівні виділяються повсякденно-побутова, наївна, художня й наукова МКС; в наївній МКС зустрічаються відбитки міфологічної КС, що закріпились в мові, але це не міфологічна МКС.

Малопопулярною є класифікація, в основі якої лежить відмінність між суб’єктами КС, якими може бути окрема людина, група людей, окремий народ, людство в цілому. Розрізняють три типи КС:

- 1) КС дорослої людини й дитяча КС;
- 2) КС психічно нормальної людини й психопатологічна КС;
- 3) “цивілізована” КС й архаїчна [14:32].

Існує поділ МКС на універсальну, ідіоетнічні й індивідуальні [13] (або інші терміни: загальна, національні й індивідуальні МКС [16]), в його основі теж лежать предмети зображення, але цей поділ характеризується ієрархічною організацією. Зустрічаються поняття, притаманні всім народам світу, вони мають вербальне вираження в кожній мові, А. Вежбицька називає їх елементарними [3:53; 4:19-21], це, наприклад, концепти *добро*, *зло*, *життя*, *смерть*, *людина* та ін. Вони часто утворюють бінарні опозиції. Сукупність елементарних концептів становить універсальну КС, вона найбільш абстрактна, загальнолюдська. Універсальні концепти мають однакове наповнення для всіх людей, тут немає національних відмінностей, впливу ментальності та індивідуального світобачення. Наявність універсальних понять пояснюється схожістю мислення людей.

Ідіоетнічні МКС – це МКС другого рівня, їх існує стільки, скільки є етносів. Народи живуть в різних географічних, кліматичних, соціальних умовах, вони пройшли різні шляхи історичного розвитку, відрізняється їх побут, звичаї. Все це впливає на формування світогляду, образ мислення, появу концептів, притаманних тільки певному народові. Національнообумовлені концепти утворюють ідіоетнічні МКС. В одні й ті ж оболонки різні етноси можуть вкладати досить відмінні поняття. Наприклад, англомовні народи звикли вибачатись у випадку, якщо зробили щось погане іншій людині, японці ж вибачаються навіть тоді, коли просто щось зробили і через це інша людина має турботу: прийшли в гості, отримали подарунок в день народження та ін. (приклад А. Вежбицької [4:132-133]).

Для східних слов'ян теж певною мірою характерно вибачатися в деяких випадках, не пов'язаних з поганим вчинком, наприклад, при звертанні до людини на вулиці з проханням щось пояснити, підказати, при проханні покликати когось до телефону та ін., але не при отримуванні подарунків! Отже, концепт вибачення в КС східних слов'ян має дещо спільне з відповідним етноконцептом англійської та дещо спільне з етноконцептом японської лінгвоментальності.

Ідіоетнічна МКС певного народу не гомогенна: в її межах протиставляються загальнонаціональна всім відома МКС та МКС, обмежені територіально й соціально [13:43-44]. До територіально обмежених МКС належать говірки, говори, або діалекти, наріччя; групі людей, що проживає на певній території й для комунікації постійно користується діалектом, притаманна так звана діалектна МКС, що відрізняється від загальнонаціональної МКС, вираженням якої є літературна мова. Соціально обмежені МКС – це МКС, пов'язані з певними професійними особливостями мови, наприклад, для рибалок важливі назви різновидів риби (у рибалок Дністра є такі види бичків: камінчак, піскунець, чорничок, австріак), назви вітрів (порішняк, низовка, маячан, молдавка, побережняк) (приклади Г. Ю. Касім). Соціолекти впливають на формування свідомості й МКС їх носіїв, тому доречно виділяти цей вид МКС, але немає людей, що користуються виключно професійною лексикою, зустріти носія соціально обмеженої профе-

сійної МКС в чистому вигляді неможливо, обов'язково відбудеться накладання її на іншу МКС, наприклад, діалектну чи загальнонаціональну.

Окремо можна виділити МКС жаргонів і арго, якими користуються певні соціальні групи. Жаргони, утворені внаслідок бажання деяких соціальних груп виділитись з довкілля, вже говорять про особливу КС їх носіїв, ця МКС відрізняється від загальнонаціональної. МКС арго відрізняється прагненням приховати справжній зміст розмови. Ці МКС характеризують певні соціальні групи, але вони вживаються ситуативно, носії жаргонів чи арго не використовують їх постійно, а лише в деяких випадках, в інших – вони поводять себе як носії загальнонаціональної МКС. Ситуативним використанням характеризуються також конфесійні МКС різних конфесій, які теж протиставляються загальнонаціональній МКС, але людина не користується конфесійною мовою завжди, у більшості ситуацій на перший план виступає загальнонаціональна чи діалектна МКС.

“Особливі мовні світи становлять і стилі мови” [13:44], тобто МКС літературної мови теж у свою чергу поділяється на різновиди: функціонують художній, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, розмовно-побутовий, конфесійний стилі й відповідні МКС. У цій класифікації використовуються терміни, що були вжиті в інших класифікаціях, наприклад, художня, наукова, конфесійна МКС, але тут йдеться не про ті самі МКС, це тільки видові різновиди картини світу літературної мови, що входить в ідіоетнічну МКС, можливо, їх варто було б називати мікрокартинами світу.

МКС третього рівня виступають індивідуальні МКС, що, на відміну від універсальної МКС, мають найменший рівень абстрактності. Індивідуальних МКС існує стільки, скільки є людей. Щоб повністю дослідити індивідуальну МКС однієї особи, потрібно проаналізувати всі створені нею тексти, зафіксовані письмово й промовлені усно. Оскільки ця МКС тісно пов'язана з мовленнєвою діяльністю індивіда, пропонується називати її мовленнєвою КС [8:6; 13:45]. Індивідуальна МКС складається з універсальних, ідіоетнічних концептів та індивідуальних відмінностей у кожній особі, але в основі завжди лежить певне концептуальне ядро, що робить можливим розуміння між людьми.

Отже, існують різні класифікації МКС, в їх основі може лежати суб'єкт чи об'єкт зображення, а об'єкт може розглядатися з точки зору формування МКС людства, наявності на сучасному етапі різновидів МКС у різних осіб, може розглядатись також структура МКС однієї особи, нашарування концептів у свідомості індивіда. Обирання певної класифікації при дослідженні залежить від його мети.

1. *Апресян Ю. Д.* Образ человека по данным языка: попытка системного описания // *Апресян Ю. Д.* Избранные труды, том II. – М., 1995.
2. *Брутян Г. А.* Язык и картина мира // *Философские науки.* – 1973. – № 1.
3. *Вежбицкая А.* Понимание культур через посредство ключевых слов. – М., 2001.
4. *Вежбицкая А.* Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики. – М., 2001.
5. *Войцева О. А.* Універсальне та ідіоетнічне у спеціальній морській картині світу (за даними польської мариністичної літератури) // *Записки з загальної лінгвістики.* Зб. наук. праць на світлу пам'ять А. А. Москаленкові з нагоди його 100-річчя. – Одеса, 2002. – Вип. 4.
6. *Жаботинская С. А.* Когнитивная лингвистика: ракурсы анализа языковой картины мира // *Актуальные проблемы менталінгвістики: Наук. зб.* – К., 1999.
7. *Зеленько А., Омельченко С.* Когнітивна лінгвістика і мовна модель світу // *Актуальные проблемы менталінгвістики: Наук. зб.* – К., 1999.
8. *Иванова Л. П.* Пособие к спецкурсу “Отражение языковой картины мира автора в художественном тексте” (на материале романа А. С. Пушкина “Евгений Онегин”). – К., 2000.
9. *Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.* Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
10. *Кубрякова Е. С.* Роль словообразования в формировании языковой картины мира // *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.* – М., 1988.
11. *Лазебник Ю. С.* Полистилистическая модель мира в русской поэзии “серебряного века” // *Лазебник Ю. С., Ярмак В. И.* Поэзия XX века: Слово, текст, мир. – К., 1992.
12. *Лазебник Ю. С.* Поэтическая модель мира и поэтический язык // *Проблеми аналізу тексту в сучасній науці.* – Івано-Франківськ, 1996.
13. *Новикова Н. С., Черемисина Н. В.* Многомирие в реалии и общая типология языковых картин мира // *Филологические науки.* – 2000. – № 1.
14. *Постовалова В. И.* Картина мира в жизнедеятельности человека // *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.* – М., 1988.
15. *Руднев В. П.* Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. – М., 2001.
16. *Семенець О. О.* Картина світу письменника як чинник формування ідіо-

стилю // Вісник Черкаського університету. Серія "Філологічні науки". - Черкаси, 2001. - Вин. 24.

17. *Серебрянников Б. А.* Предисловие // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. - М., 1988.

18. *Соколовская Ж. П.* "Картина мира" в значениях слов. "Семантические фантазии" или "катехизис семантики?" — Симферополь, 1993.

19. *Телия В. Н.* Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. - М., 1988.